

मुहम्मद-बिन- तुघलकः

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील विविध प्रयोग करणारा सुलतान म्हणून मुहम्मद-बिन-तुघलकाला ओळखले जाते. तो उत्तम वक्ता व उत्कृष्ट लेखक होता. त्याला गणित, वैद्यक युध्दकला व राज्यकारभाराची उत्तम जाण होती. विद्या व कला यांचा तो ज्ञाता होता. दिल्ली सुलतानशाहीतील सर्व सुलतानांमध्ये तो अधिक विद्वान होता. आपल्या कर्तबगारीवर शिपाई पदापासून सुलतान पदापर्यंत पोहचला. ग्यासुद्दीन तुघलकाच्या मृत्युनंतर त्याचा मोठा मुलगा फकरुद्दीन जुनाखान उर्फ उलुघखान हा मुहम्मद बिन तुघलक या नावाने इ.सन १३२५ मध्ये गादीवर आला.

• मुहम्मद बिन तुघलकाचा पूर्वइतिहास :

मुहम्मद-बिन-तुघलक बालपणापासूनच शूर व महत्वाकांक्षी होता. मुहम्मद-बिन-तुघलकाचे बालपणाचे नाव जुनाखान असे होते. त्याच्या वडिलाचे नाव ग्यासुद्दीन तुघलक होते. लहान पणापासूनच त्याची स्मरणशक्ती चांगली होती. प्रजेच्या कल्याणासाठी त्याने अनेक योजना राबविल्या. तो महत्वाकांक्षी व शूर होता.

• राज्यारोहण

इ. स. १३२५ मध्ये ग्यासुद्दीनच्या मृत्युनंतर तीन दिवसांनी त्याचा मुलगा जुनाखानला नवीन शासक म्हणून जाहिर करण्यात आले. तो उलगाखान किंवा फकरुद्दीन मुहम्मद जीना मुहम्मद-बिन तुघलक हा किताब धारण करून सत्तेवर आला. वडिलाच्या मृत्युचा शोक प्रकट करण्यासाठी त्याने काळी बसे धारण केली. राज्यारोहणानंतर तो ४० दिवस तुघलकाबादला मुक्काम करून राहिला. शोकपर्वाच्या समाप्तीनंतर मुहम्मद-बिन- तुघलकाने मोठ्या थाटामाटाने मिरवणुकीसह दिल्ली शहरात प्रवेश केला व तेथे सिंहासनारोहणाचा कार्यक्रम केला. सुलतानाच्या स्वागतासाठी संपूर्ण शहर सुशोभित करण्यात आले होते. राज्याभिषेकाच्या वेळी मुहम्मद बिन तुघलक अनेक आप्तेष्ट सहकारी मित्र, कर्मचारी, विद्वानां पेन्शन, पदव्या, बक्षीसे, सवलती व जहागिरीची खैरात केली. या खेरातीमुळे लोक सुलतानाच्या कृत्याकडे दुर्लक्ष करू लागले..

मुहम्मद-बिन-तुघलकाचे अंतर्गत धोरण :

मुहम्मद-बिन-तुघलकास राज्यकारभाराचे उत्तम ज्ञान होते. राज्यकारभारामध्ये बदल करण्याची त्याची इच्छा होती. नवीन-नवीन प्रयोग करून राज्यकारभाराची उत्तम घडी बसविण्याचा त्याने सतत प्रयत्न केला मुहम्मद-बिन-तुघलकाने प्रजेच्या कल्याणासाठी अनेक योजना राबविल्या. त्याने आपल्या कार्यकिर्दीमध्ये विविध नविन प्रयोग केले यामध्ये राजस्व सुधारणा दोआबातील करवाढ, आदर्श कृषी योजना राजधानी बदलण्याचा प्रयोग, प्रतीकात्मक चलनांचा प्रयोग अशा विविध योजनांचा समावेश होता.

आदर्श कृषी योजना राबविण्याकरीता ६० चौरस मैलांवर ७० लाख टका खर्च करून त्याकरीता तीन वर्षांचा कालावधी निश्चित करण्यात आला होता तुघलकाने दिवाण-ए-कोहा हा स्वतंत्र विभागही शेतीच्या विकासाकरीता स्थापन केला होता. त्याने दिल्लीहून देवगिरी व देवगिरीहून पुन्हा दिल्ली असा राजधानी बदलण्याचा प्रयोगही केला. सर्वच प्रयोग अयशस्वी ठरले.

१. राजस्व सुधारणा

मुहम्मद बिन तुघलकाने सुलतान पदाची सुत्रे हाती घेतल्यानंतर सर्व राज्यात महसुलाचा दर एकच असावा अशी इच्छा व्यक्त केली. यासाठी प्रत्येक प्रांतात महसूल खर्च व उत्पन्नाचे एक रजिस्टर ठेवावे व त्याची एक प्रत दिल्ली दरबारी पाठवावी असा वटहुकूम त्याने काढला. सुलतानाच्या या निर्णयामुळे प्रशासनात एकवाक्यता आली.

२. दुआबातील करवाढ

मुहम्मद-बिन-तुघलक सत्तेवर आल्यानंतर मोठ्या प्रमाणात पैसे वाटले. त्यामुळे राज्याचा खजिना रिकामा झालेला होता. मात्र मुहम्मद बिन तुघलकाला अनेक महत्वाकांक्षी योजना अमलात आणावयाच्या होत्या. त्याकरीता मोठ्या प्रमाणात पैसे लागणार होते. या सर्व परिस्थितीचा अभ्यास करून सुलतानाने गंगा-यमुनेच्या दुआबात शेतसारा चाढविण्याचा निर्णय घेतला. दुआबातील प्रदेश सुपीक असल्यामुळे तेथे शेतसारा वाढविल्यास शेतकरी निमूटपणे हा कर भरतील अशी मुहम्मद बिन तुघलकाची अपेक्षा होती. या प्रांतामध्ये बहुसंख्य प्रजा हिंदू असल्यामुळे त्यांनी सुलतानाविरुद्ध वेळो-वेळी बंडाळ्या चालविल्या होत्या. जर त्यांच्यावर अधिक शेतसारा लादल्यास तेथील हिंदू प्रजा त्यामुळे दरिद्री होईल व सुलतानाविरुद्ध बंड करण्याची त्यांच्याकडे ताकदराहणार नाही अशी मुहम्मद-बिन- तुघलकाची अपेक्षा होती. मुहम्मद-बिन-तुघलक हा पहिला सुलतान होता की त्याने ही योजना राबविली. मुहम्मद-बिन-तुघलकाने कर वाढ योग्य रीतीने आमलात आणण्याकरीता 'दिवाण-ए- मुस्तखरिज' नावाचे एक स्वतंत्र खाते निर्माण केले. कर वसुली होते की नाही याची माहिती प्रांतानुसार वेळोवेळी या खात्याच्या माध्यमातून मिळणार होती. 'दिवाण-ए-कोहा' नावाचा दुसरा विभाग कृषी खात्यात

निर्माण करण्यात आला होता. या विभागात महसुल खात्यातील सर्व माहिती जमा करावी अशी अपेक्षा होती. जवळ-जवळ ५ ते १० टक्क्यांनी दुआबात शेतसा-याचे प्रमाण वाढविण्यात आले. एवढेच नव्हेतर 1- या व्यतिरिक्त पशु, घरे, कुरणे यावर ही कर लावण्यात आले. दुर्देवाची गोष्ट म्हणजे ज्या वर्षी ही दरवाढ शेतसा- सुलतानाने अमलात आणली त्याच वर्षी दुआबात खुप मोठा दुष्काळ पडला. शेतकरी हैराण झाले परंतु सुलतानाने कर बाढ मात्र रद्द केली नाही. कर वसुलीसाठी शेतक-यांचा छळ करण्यात आला. शेतक-यांची (परिस्थिती दयनीय झाल्यामुळे त्यांनी सुलतानाविरूद्ध बंड केले. त्यावेळी दुष्काळग्रस्त प्रजेला जास्तीत जास्त मदत पाठवली. परंतु ही मदत पाठविण्यास खूप उशीर झाला होता. अष्टाचारी अधिका-यांनी ही मुदत सुध्दा शेतक-यांपर्यंत नीट पोहोचू दिली नाही. अशा प्रकारे सुलतानाची कर वाढीची योजना अपयशी ठरली.

३. आदर्श कृषी योजना :

मुहम्मद बिन तुघलकाने शेतीच्या प्रगतीसाठी 'दिवाण-ए- कोही हा एक नवीन विभाग निर्माण केलेला होता. या विभागाचे उद्दिष्ट म्हणजे शेतक-यांना सरकारी साहय देऊन जास्तीत जास्त जमीन लागवडीखाली -आणणे. मुहम्मद-बिन-तुघलकाचे असे मत होते की सरकारने सुध्दा आदर्श शेती करावी. त्यासाठी सरकारने ६० चौरस मैलाचा प्रदेश लागवडीसाठी खरेदी केला व त्यावर लागवडीसाठी ७० लाख टंका मंजूर करण्यात आल्या. परंतु हा प्रयोग पूर्णपणे फसला. कारण या योजनेसाठी निवडलेली संपूर्ण जमिन नापीक होती. अधिकारी वर्ग भ्रष्टाचारी निघाला. या योजनेसाठी देण्यात आलेला वेळी ही तीन वर्ष होता. तो कमी पडला. त्यामुळे हा प्रयोग रद्द करण्यात आला.

४. राजधानी बदलाचा प्रयोग :

मुहम्मद बिन तुघलकाची अणखी एक योजना म्हणजे राजधानी बदलण्याचा प्रयोग होय. ती योजना म्हणजे दिल्लीहून राजधानी हलवून ती देवगिरी येथे नेण्याची होती. दिल्ली शहरातील सर्व लोकांनी एका आठवड्याच्या आत दौलताबादला जावे असा सुलतानाने आदेश काढला. या आदेशाची आमलबजावणी काटेकोरपणे करण्यात आली. या प्रवासामध्ये हजारो लोक मरण पावले. दौलताबादला गेलेल्या लोकात मोठा असंतोष निर्माण झाला. त्याच बरोबर दौलताबादहून उत्तर प्रांतावर नीट लक्ष ठेवता येत नाही हे लक्षात आल्यानंतर सुलतानाने दिल्लीला पुन्हा राजधानी आणण्यास अनुमती दिली. राजधानी पुन्हा दिल्लीला आली. सुलतानाच्या राजधानी बदलण्याच्या प्रयोगामुळे मुहम्मद-बिन-तुघलकाच्या प्रतिष्ठेला फार मोठा धक्का बसला. मुहम्मद बिन तुघलकाने वरील अनेक सुधारणा आमच्या कार्यकाळात केल्या असल्या तरी आपणास या प्रकारात फक्त त्यांच्या प्रतिकात्मक चलन पद्धतीचा अभ्यास करावयाचा आहे.

५. प्रतिकात्मक प्रचलनाचा प्रयोग / चलनाचा नवीन प्रयोग

मुहम्मद बिन तुघलकाची कारकीर्द म्हणजे भारतीय नाणेशास्त्राच्या इतिहासात महत्वाचा टप्पा आहे. कलात्मक दृष्टीने मुहम्मद-बिन-तुघलकाची नाणी उत्तम आहेत. त्यातून सुलतानाचे व्यक्तिमत्व प्रतिबिंबित होते. नाणी पाडत असताना त्याचा नमुनादर्जा व सुबकता याकडे विशेष लक्ष दिले होते.

प्रतिकात्मक चलनाच्या प्रयोगास प्रारंभ :

नवीन प्रयोग करण्याच्या त्याच्या छंदापोटी प्रतिकात्मक चलनाचा प्रयोग त्याने सुरू केला. चांदीच्या नाण्याची कमतरता निर्माण झालेली होती ती त्याला भरून काढावयाची होती. महत्वाचे म्हणजे मुहम्मद-बिन- तुघलकाने सुलतान पदावर आल्यानंतर अफाट खर्च केलेला होता. यातून बाहेर पडण्यासाठी त्याने चलनाचा प्रयोग केला.

नाण्यातील नाविण्यता व विविध नाणी :

मुहम्मद-बिन-तुघलकाने चलन पद्धतीने अनेक सुधारणा केल्या. त्याने दोकानी नावाची नवीन नाणी सुरू केली. त्याचप्रमाणे दिनार नावाचे २०० ग्रेन वजनाचे सोन्याचे व १४४ ग्रेन वजनाचे चांदीचे नाणे सुरू केले. मुहम्मद बिन तुघलकाच्या नाण्यांची जडण-घडण, आकार व सुबकता या गोष्टी अत्यंत नाविण्यपूर्ण होत्या.. त्या नाण्यावर नाणे जेथे पाडण्यात आले आहे त्या ठिकाणाच्या टाकसाळीचे नाव व कोणत्या वर्षी ते नाणे पाडले आहे ते वर्ष इत्यादी मजकूर त्यावर कोरलेला असे. या सर्वात प्रतिकात्मक मुद्रेच्या रूपाने तांब्याची नवी नाणी सुरू करण्याचा त्याचा प्रयोग अभिनव होता. मुहम्मद-बिन-तुघलकाची सोन्याचांदीची सहा प्रकारची तर तांब्याची १२ प्रकारची व मिश्र नाणी २५ प्रकारची होती.

• नाण्याच्या प्रयोगाचे परिणाम :

मुहम्मद बिन तुघलकाच्या तांब्याच्या नवीन नाण्यांच्या प्रयोगाचा साम्राज्यातील आर्थिक परिस्थितीवर विपरीत परिणाम झाला. सोने, चांदी बाजारातून लुप्त झाले. तांब्याची नाणी स्विकारण्यास परदेशी लोकांनी सुध्दा नाकारले. यातून राजमुद्रेचे अवमूल्यन झाले. जवळ-जवळ १०० तांब्याच्या नाण्याची किंवा सोन्याचा एक टका झाली. त्याचा परिणाम आवश्यक वस्तूंच्या किंमतीवर घडून आला. शेती,

उद्योग, व्यापार यावर मोठा परिणाम घडून आला. राज्यामध्ये आर्थिक अराजकता निर्माण झाली. सर्वसामान्य जनतेने सोने-चांदी लपवून राज्याचा कर देण्याकरीता याच नाण्यांचा उपयोग केला. सर्वसामान्य जनतेला या योजनेचा खुप त्रास सहन करावा लागला. सर्व राज्यात अराजकता व अव्यवस्था निर्माण झाली. त्यामुळे मुहम्मद बिन तुघलकाने आपाली ही योजना मागे घेतली.

• **नाणी बदलाचा आदेश :**

मुहम्मद-बिन-तुघलकाने नवा वटहुकूम काढला व असे जाहीर केले की लोकांनी आपल्या जवळ असलेली तांब्यांची नाणी सरकारी खजिन्यात जमा करून त्या मोबदल्यात सोन्याची नाणी घेऊन जावीत या आदेशामुळे मोठा गोंधळ निर्माण झाला. हजारो लोक नाणी बदलण्यासाठी पुढे आले. तांब्याच्या नाण्यांचे ढीगच्या ढीग कोषगारात जमा झाले. त्यामुळे कोषगारातील सर्व सोने लोकामध्ये वाटले गेले. अशा प्रकारे मुहम्मद-बिन-तुघलकाचा प्रतिकात्मक मुद्रा प्रचलनाचा प्रयोग फसला गेला.

मुहम्मदाच्या नाण्याच्या प्रयोगाला अपयश का आले. त्याची कारणे थोडक्यात सांगता येतील, ती म्हणजे

१) टांकसाळीवर सरकारचे नियंत्रण नव्हते.

२) हा प्रयोग समजण्यासाठी जनतेला शिक्षण द्यायला हवे होते तसे दिले गेले नाही.

३) मुहम्मद-बिन-तुघलकाने या योजनेची अमलबजावणी नीट केली नाही.

४) मुहम्मद-बिन- तुघलकाने ज्या वेगवेगळ्या योजना आमलात आणून जो गोंधळ घातलेला होता. त्यामुळे प्रजेचा त्यावर विश्वास राहिला नव्हता.

अशा विविध कारणामुळे मुहम्मद बिन तुघलकाला या योजनेत अपयश आले. मुहम्मद बिन तुघलकाने तांब्याच्या नाण्यांच्या उत्पादनावर अथवा राज्याच्या टांकसाळीवर नियंत्रण न ठेवण्याची मोठी चुक केली... त्यामुळे कोणीही व्यक्ती नाण्याच्या आकाराचे धातूचे तुकडे तयार करून त्यावर राजकीय टांकसाळीत राजमुद्रेचा ठसा घेऊन चलनाच्या रूपात या नाण्यांचा उपयोग करू लागला. परिणामी सर्वांनी स्वतःच्या घरी किंवा सोनाराकडून तांब्याची नाणी पाडून घेतली. सरकारी कर भरण्यासाठी खरेदी विक्रीसाठी तांब्याची नाणी उपयोगात आणून सोन्या चांदीची नाणी घरात ठेवली गेली.

सारांश :

मुहम्मद बिन तुघलकाचा नवीन चलनाचा प्रयोग साम्राज्याच्या आर्थिक परिस्थितीवर गंभीर परिणाम करणारा ठरला, व्यापार, उद्योग, व्यवसाय यांची जबर हानी झाली. बाजारातून सोने व चांदी नष्ट झाले. परकीय व्यापारी आर्थिक देवाणघेवाणीमध्ये तांब्याची नाणी नाकारू लागली. या संदर्भात इतिहासकार जियाउद्दीन बरनी लिहितो प्रत्येक हिंदूचे घर एक टांकसाळ झाले. सर्व प्रजेने सोने, चांदी लपवून राज्य कर देण्याकरीता याच नाण्याचा उपयोग केला. राजमुद्रेचे अवमूल्यन झाले. शंभर तांब्याच्या नाण्यांबरोबर सोन्याच्या एका टांकाची किंमत झाली. राज्यामध्ये अस्थिरता व गोंधळ निर्माण झाला. यामुळे मुहम्मद बिन तुघलकाने ही योजना बंद केली व साम्राज्यातील लोकांना कळविण्यात आले की त्यांच्याजवळ असलेली तांब्याची नाणी सरकारी खजिन्यात जमा करून त्या मोबदल्यात सोन्याची नाणी घेऊन जावीत तुघलकाबादमध्ये हजारो लोकांनी आणलेल्या नाण्यांचे ढीगच्या ढीग लागले. परिणामी मुहम्मद बिन तुघलकाच्या आदर्श योजनेला अपयश आले. आदर्श व दूरदृष्टीची योजना असूनही अमलबजावणी योग्य रितीने झाल्याने हा प्रयोग अयशस्वी झाला..